

ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї

Анотація

Аналітична записка присвячена питанню вироблення нових підходів до формування і реалізації сімейної політики в Україні в контексті переорієнтації з додання наслідків впливу складних життєвих обставин на проактивне стимулювання сімейного благополуччя. Розглянуті питання щодо необхідності відходу від кризового підходу на користь узгодження політики щодо сімей із політикою розвитку людського потенціалу.

ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї

Сучасна сім'я являє собою інститут, який постійно перебуває під тиском соціально-економічних обставин і невпинно змінюється. Сімейні відносини та сімейна життєдіяльність тісно вплетені у соціально-економічну реальність, і стан інституту сім'ї є одним із найважливіших індикаторів соціальної стабільності й благополуччя. Роль сім'ї як буфера між індивідами і соціальними змінами зростає саме у кризові періоди.

Сьогодні державна сімейна політика в Україні являє собою систему заходів, спрямованих на подолання неблагополуччя чи життєвих обставин, пов'язаних із негативним впливом тих чи інших соціальних чинників (бідність, насильство, антисоціальна поведінка членів сім'ї тощо). Такий підхід призводить до того, що у фокусі уваги опиняються сім'ї, які потребують допомоги внаслідок настання соціального ризику (а таких у країні близько 15 %¹), а благополучні сім'ї маргіналізуються, не отримуючи підтримки з боку державних, громадських та бізнесових інститутів. Держава виконує роль утримувача, ототожнюючи соціальну допомогу сім'ям із підтримкою непрацездатних груп населення, хоча сім'ї потребують не утримання, а умов для реалізації своїх функцій (закладів денного перебування дітей та осіб похилого віку, гуртків, патронажних доглядачів за особами із тяжкими вадами здоров'я тощо).

Сімейна політика має бути переорієнтована на стимулювання сімейного благополуччя. Завдання держави – створити умови для виконання сім'єю її соціальних функцій, пов'язаних з турботою і вихованням дітей, формуванням особистості, доглядом за непрацездатними батьками. При такому підході сім'я і держава стають партнерами, взаємно поділяють ризики і відповідальність, а благополучні сім'ї стають зацікавленими у збереженні

---

¹ Павленко Ю. З безправного не виросте вільний // Дзеркало тижня, №2, 18.01.2013
<http://gazeta.dt.ua/socium/z-bezpravnogo-ne-viroste-vilniy.htm>

економічної, політичної, соціальної, демографічної стійкості держави не менше, ніж держава в благополуччі і соціальної та економічної стійкості українських сімей. Головною передумовою сімейної політики має стати розуміння, що відповідальність за соціальні ризики та їх наслідки не можуть бути покладені на сім'ю без надання їй важелів та механізмів реалізації такої відповідальності. Держава має адаптувати здійснювані заходи до потреб сім'ї, що змінюється.

Вкладаючи ресурси в сім'ю, держава не лише, сприяє особистісному розвитку людей, формує прошарок активних громадян зі свідомою позицією, створює механізми передачі суспільних цінностей (загальних для більшості), забезпечує реалізацію ідеологічної функції, а й ***зміцнює продуктивні сили суспільства та забезпечує відтворення людського капіталу на середньострокову та довгострокову перспективу***.

Отже, сімейна політика має дві складові – гуманітарну та соціально-економічну. Гуманітарний напрям полягає у формуванні настанов щодо сім'ї як головного осередку суспільства, побудованого на партнерських стосунках та взаємній повазі різних поколінь одне до одного, а також як найважливішого соціального інституту виховання, збереження та передачі суспільних цінностей. Саме він посідає головне місце під час визначення відповідних заходів держави, які звужують сімейну політику до політики щодо підтримки та розвитку сімейних цінностей (це, зокрема, наочно демонструє текст Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р.²).

Водночас, проблемою залишається відсутність розуміння сутності сімейної політики як невід'ємної складової політики соціально-економічного розвитку держави, що виявляється зокрема в наступному:

- сімейна політика сприймається як така, що спрямована майже виключно на сім'ї із дітьми, та ототожнюється, здебільшого, із

---

² Постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 34 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року» - <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF>

- заходами щодо підвищення народжуваності, доцільність та перспективність яких недостатньо прорахована (а крім того, поза увагою залишається питання щодо ролі та можливостей сім'ї у наявній ситуації постаріння населення);
- відсутній зв'язок між політикою щодо сім'ї та політикою розвитку людського потенціалу, сімейна політика розглядається як маргінальне відгалуження соціальних заходів щодо уразливих верств населення, а не як потужний інструмент реалізації політики зайнятості та розвитку ринку праці;
  - ступінь кризовості інституту сім'ї переоцінюється, а оскільки основні заходи сімейної політики лежать у гуманітарній площині та спрямовані на подолання «кризи сім'ї», це не надає змоги ефективно використовувати наявний людський та трудовий потенціал українських сімей.

1. Реальне становище сім'ї із дітьми не відповідає деклараціям щодо її підтримки

Держава декларує необхідність покращення демографічної ситуації шляхом підвищення народжуваності, проте заходи підтримки зводяться до збільшення соціальних виплат, пов'язаних із народженням дитини та її утриманням до трирічного віку, допомогою малозабезпеченим та сім'ям із дітьми-інвалідами. Проте світовий досвід засвідчив: намагання розв'язати проблеми малодітності виключно за рахунок матеріальної підтримки є принципово помилковим. Державна допомога сім'ям з дітьми є тимчасовим компенсатором втрат, пов'язаних із вибуттям окремих членів сім'ї з ринку праці, а не формою утримання. Фінансово-економічні заходи необхідні, проте вони досягають своєї мети (збільшення дітності) відносно лише вузької категорії суспільства (найбідніші), не змінюючи загальні тенденції: майже три чверті українських сімей – однодітні, а питома вага сімей з трьома і більше дітьми не перевищує 3%. Збільшення кількості народжень, що

спостерігається з 2011 р., є певним демографічним артефактом, який мало впливає на показники розширеного відтворення населення: переважну більшість становить частка первістків, народжених жінками відносно численного покоління 1980-х рр. Надалі ж слід очікувати нового спаду народжуваності, пов'язаного із малою чисельністю жінок 1990-х рр. народження³.

Збільшення розміру виплат не впливає на зростання багатодітності; навпаки, кількість таких сімей зменшується через відсутність стратегії задоволення потреб таких сімей та реальних заходів щодо формування позитивної суспільної думки щодо них (сьогодні чим більше в родині дітей, тим гірше ставлення оточуючих⁴). Діти в багатодітних сім'ях перебувають у найгіршій ситуації з точки зору бідності⁵, частіше потерпають від депривації освітніх, культурних потреб, потреб у змістовному дозвіллі, незважаючи на наявність державної грошової допомоги та пільг. Слід врахувати також і неналежне забезпечення багатодітних сімей товарами, що полегшують хатню роботу, сприяють навчанню чи вихованню дітей (найкраще забезпечені сім'ї з одним чи двома дітьми⁶).

Загалом, багатодітність сприймається як складна життєва обставина, і такі сім'ї (поряд із малозабезпеченими, неповними та сім'ями із дітьми з особливими потребами) позначаються як кризові⁷, що не є коректним. Фактично, багатодітність, яка стверджується державою як пріоритет, не отримує адекватного сприяння: потенційне зростання кількості новонароджених (а в перспективі – школярів, студентів, працівників) не

---

³ Отже, виникають різкі коливання кількості дітей та, відповідно, вимог до кількості дошкільних навчальних закладів і їх персоналу (аналогічні проблеми охоплюють і системи середньої та вищої освіти).

⁴ Негативно ставляться до сімей з 3-ма дітьми лише 3 % опитаних, а до сімей з дев'ятьма дітьми – третина усіх респондентів. Джерело: Третина українців негативно ставиться до багатодітних сімей. – <http://tyzhden.ua/News/8770>; 2008

⁵ Соціальний звіт Міністерства соціальної політики – 2012. – С. 22. – Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/152068/2012.doc>

⁶ Частки домогосподарств, які мають товари тривалого користування залежно від наявності дітей у їх складі [Електронний документ] – К.: Держкомстат, 2011. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/gdn/nttk/%D0%9D%D0%B0%D1%8F%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.zip

⁷ Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань на тему: «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення»

підкріплене освітньою, медичною, соціально-побутовою, житловою і культурною інфраструктурою, а також середньо- та довгостроковими розрахунками щодо формування ринку праці та освітніх послуг відповідно. Наприклад, станом на 01.01.2013 р. найбільша кількість багатодітних сімей у Рівненській (22714) та Закарпатській (15037) областях⁸, і саме у них зберігається тенденція до значної перевантаженості дошкільних навчальних закладів: 134 та 136 осіб на 100 місць у ДНЗ відповідно (найбільше лише у Львівській області – 144 особи на 100 місць)⁹.

Всі перераховані явища погіршують якість людського капіталу, знижуючи доступ дітей з багатодітних родин до якісних освітніх послуг та, як наслідок, їх подальшу конкурентоспроможність на ринку кваліфікованої праці. Додатково, екстенсивна політика щодо народжуваності декваліфікує жінок, вимиваючи їх з ринку праці. ***Багатодітність стає чинником зниження наявної та потенційної конкурентоспроможності на ринку праці, проте це залишається поза фокусом уваги держави (за винятком ініціативи Мінсоцполітики щодо включення багатодітних батьків із страховим стажем не менше п'яти років до числа категорій, що мають право на отримання ваучера на перепідготовку).***

Зазначена ситуація посилює потребу в інфраструктурі підтримки сімей із дітьми:

- *до трьох років.* В «повнорозмірній» відпустці з догляду за дитиною значна кількість жінок декваліфікується, втрачаючи професійні навички та привабливість для роботодавців. При цьому, чим вищою є кваліфікація жінки, тим більшими є економічні втрати у випадку її вивільнення задля догляду за дитиною;

- *дошкільного віку.* Необхідно не лише розширювати мережу закладів дошкільної освіти, а й забезпечити можливість організації сімейного

---

⁸ Там само, С. 44

⁹ В Україні в 2012 р. кількість дошкільних навчальних закладів зросла на 1,9 % - до 16,4 тис. – 22.03.2013 – Режим доступу: www.rbc.ua/ukr/news/society/v-ukraine-v-2012-g-kolichestvo-doshkolnyh-uchebnyh-zavedeniy-22032013123900

дозвілля, оздоровлення, творчого розвитку дитини тощо, приділяючи увагу не лише сім'ям у складних обставинах;

- *молодших школярів і підлітків*. Йдеться про відновлення системи груп подовженого дня у школах, інфраструктури організації змістовного дозвілля та позашкільної освіти, психологічного супроводу сімей (за потреби).

Подібним чином, слабкими є механізми реальної підтримки сімей, в яких діти проживають з одним із батьків або народжені у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі. В контексті гуманітарної політики збільшення кількості таких сімей визначається як негативне явище та індикатор кризового стану інституту сім'ї¹⁰ (хоча позашлюбна народжуваність дещо компенсує малодітність зареєстрованих подружжів), і головні підходи полягають у підвищенні показників шлюбності.

У контексті ж соціально-економічної політики держави та роботодавців на ринку праці потреби сімей, де дитина виховується одним із батьків, не враховуються, хоча чисельність таких сімей, а також питома вага дітей, народжених поза шлюбом¹¹ зростає (вони складають більше п'ятої частини новонароджених, причому стабільно більшою є частка таких дітей у сільській місцевості¹²). Показники позашлюбної народжуваності протягом 2005-2012 р є відносно незмінними (рис. 1) – 20-22 % від усіх народжень; крім того європейський досвід свідчить про прямий вплив зайнятості жінок на зростання позашлюбної народжуваності¹³.

¹⁰ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article;jsessionid=FF7521778F7FF08A6FA339A267D9A27B?art_id=146285&cat_id=146272

¹¹ Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. Збірник/ Державна служба статистики України. – 2012

¹² Зазначена тенденція спостерігалась протягом 1979-1992 рр. (причому в 1979 р. різниця складала 4 % – 7 % у містах та 11 % на селі), в період 1993-2003 показники сільської місцевості були трохи нижчі за міста, після чого тенденція відновилася і зберігається. Джерело: Населення України. народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с. – С. 126.

¹³ Населення України. народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с. – С. 23.

Рис. 1 Показники позашлюбної народжуваності в період 1990-2012 рр.

Потреби сімей з самотніми матеріями / батьками щодо узгодження робочого графіку із сімейними зобов'язаннями (розвиток інноваційних форм зайнятості – дистанційної, розподіленого робочого місця тощо, розбудова доступної інфраструктури денного перебування дітей різного віку та ін.) залишаються поза фокусом уваги державних органів різних рівнів та – особливо – роботодавців різних форм власності. Як наслідок, для самотніх матерів підвищується ризик опинитися за межею бідності через обмежену (порівняно із багатопокілними сім'ями із обома батьками) можливість поєднувати сімейні обов'язки із трудовою діяльністю¹⁴. Це, у свою чергу, підвищує ризик потрапляння неповних сімей або до категорії малозабезпечених (тобто переходу з самозабезпечення на утримання держави), або до категорії сімей із недостатнім доглядом за дитиною (тобто до сімей у складних життєвих обставинах, що потребують видатків на соціальні послуги), або погіршує становище таких матерів на ринку праці через залучення до тіньових форм взаємодії із роботодавцями та, у значній кількості випадків, роботу, що потребує нижчої кваліфікації. Таким чином, неповні сім'ї потребують соціальної «компенсації» недостатньо повної змоги виконання ними своїх функцій – причому не грошової, а перш за все інфраструктурної, що дозволить їм поєднувати виробничу та виховну функції, а державі –

¹⁴ Втім, народження дитини в офіційному шлюбі також не гарантує її додаткової захищеності – за даними Уповноваженого з прав дитини станом на початок 2013 р. 16 тис. чоловіків ухиляються від сплати аліментів на дитину, що, зокрема, зумовлює додаткове навантаження на державний бюджет (компенсаційні виплати жінкам, витрати на розшук недбалих батьків та їх судове переслідування тощо).

заощадити ресурси на виведення таких сімей із складних життєвих обставин.

Стаття 24 Конституції України, встановлюючи рівність прав жінки і чоловіка, особливо визначає у якості заходів щодо її забезпечення обов'язок держави створювати умови, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством, а також надавати правовий захист, матеріальну і моральну підтримку материнства і дитинства. Проте існують проблеми з дотриманням соціальних та трудових прав сімей із дітьми: майже третина жінок стикалася з відмовою в прийнятті на роботу з причин: народження дитини, вагітності, наявності малої дитини, а 50 % жінок були примушені до звільнення з тих самих причин. Поза фокусом уваги знаходиться питання тіньової зайнятості, а отже соціальної незахищеності, жінок із дітьми різного віку. *Відсутня цілісна стратегія посилення соціальної відповідальності роботодавців у частині запровадження сімейно-орієнтованих форм організації праці та соціальних послуг сім'ям з дітьми* (гнучкий графік, створення дитячих кімнат тощо), хоча розпочато розробку та запровадження заходів із забезпечення реінтеграції до ринку праці матерів / батьків по закінченні відпустки із догляду за дитиною до трьох років¹⁵.

Нажаль, сьогодні має місце недооцінка значущості, ролі, статусу і функцій сім'ї (передусім з дітьми) як первинної ланки відтворення людського потенціалу. Система надання послуг сім'ям із дітьми різного віку розвинута досить слабо: відсутня комфортна, орієнтована на такі сім'ї інфраструктура відпочинку, дозвілля, оздоровлення, сприяння інтелектуальному та творчому розвитку дітей і підлітків, а також їх батьків. Не орієнтована на сім'ї із дітьми і побутово-комунальна та транспортна інфраструктура; дитина стає чинником обмеження мобільності принаймні одного із членів родини. Фактично, утворилася атмосфера відчуття зневаги до потреб сім'ї, наслідком чого – особливо в середовищі кваліфікованих робітників та фахівців із

---

¹⁵ Зокрема, розробляється законопроект, що унормовує дистанційну працю та пропонує стимули для працевлаштування жінок із малими дітьми – Мінсоцполітики, 8.10.2013. – Режим доступу: www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article;jsessionid=21728FB8F25EA8A5AC0BD9F164ADB89E.vapp26:1?art_id=155134&cat_id=107177

високим рівнем освіти – стає посилення міграційних тенденцій (зокрема, в контексті забезпечення якісної освіти дітей, отримання змоги ефективно поєднувати професійні обов’язки із безпечним та комфортним вихованням дітей різного віку та стану здоров’я).

Таким чином, відсутність інтеграції сімейної політики до стратегії соціального економічного розвитку означає значні втрати людського потенціалу як через недовикористання наявних трудових ресурсів на внутрішньому ринку праці, так і через посилення міграційних орієнтацій у висококваліфікованих фахівців.

2. Ототожнення проблем сім’ї із проблемами сімей із дітьми

Хоча сучасна українська сім’я є дітоцентристською¹⁶, її існування не зводиться до забезпечення розширеного відтворення населення. Так, зважаючи на той факт, що смертність майже в півтора разу перевищує показники народжуваності, насправді, нагальними вимогами стають, по-перше, зниження смертності, а, по-друге, реалізація нових підходів до підтримки життєдіяльності сім’ї у контексті старіння населення. Проте цей напрям знаходиться поза фокусом сімейної і соціальної політики держави, незважаючи на те, що зниження смертності:

а) дозволяє певною мірою вирівняти негативні демографічні показники, пов’язані із відтворенням населення;

б) свідчить про підвищення якості життя людей середнього та старшого віку, а також вимагає розвитку доступної інфраструктури та ринку товарів і послуг з урахуванням потреб осіб «третього віку» – санаторно-курортних закладів, інституцій змістовного дозвілля та додаткової освіти, ринку медичних і фармацевтичних товарів і послуг, зручних товарів побутового вжитку (у т.ч. одягу, взуття, меблів, кухонного й канцелярського приладдя тощо). У свою чергу, орієнтація на чисельні групи осіб старшого

---

¹⁶ А.Г. Вишнеvский Демографические процессы в социальном контексте – http://demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_01.html

віку, що мають підтримку (у т.ч. фінансову з боку власної родини), дозволяє розвивати відповідні галузі внутрішнього ринку товарів та послуг;

в) дозволяє вирівняти баланс між чисельністю жінок та чоловіків середнього і старшого віку, що, зважаючи на збільшення віку народження дітей жінками, позитивно впливає на показники розширеного відтворення населення (народження других, третіх і так далі дітей; збереження економічної безпеки сім'ї);

г) сприяє посиленню «інституту» бабусь / дідусів у якості одного з підтримуючих сім'ю елементів. Значущість інституту бабусь та дідусів, які певною мірою розвантажували працюючих батьків та забезпечували догляд і виховання наймолодшого покоління, помітно знизилася. Так, у 2000 р. до дитячого садка віддавали дітей віком 3-5 років менше 50 % сімей, а на початку 2013 р. цей показник перевищує 81 %¹⁷ (хоча йдеться, здебільшого, про жителів великих міст, де забезпеченість дошкільними закладами вища, ніж на сільських територіях). Зазначена ситуація є природним наслідком не стільки підвищення пенсійного віку, скільки бажанням (або необхідності) для старших членів сім'ї працювати й вести звичний спосіб життя: до «третього покоління» вступають люди, здатні продовжувати реалізацію власних соціальних та професійних ролей, що дозволяє активно використовувати їхній потенціал.

Водночас, необхідність догляду за особами старшого віку із проблемами зі здоров'ям часто стає причиною вилучення з ринку праці працездатного члена сім'ї (як правило, жінки), що сьогодні призводить до зниження якості життя та підвищення ризику збідніння для таких сімей, а також декваліфікує жінку. Отже, необхідним стає розвиток інфраструктури (у т.ч. недержавної) сучасних закладів денного (або стаціонарного) перебування осіб похилого віку, які могли б розвантажити сім'ю та надати змогу повністю використовувати трудовий потенціал її членів.

---

¹⁷ Табачник Д.В. Виступ на парламентських слуханнях 23.10.2013. – http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl2310113.htm

Одним із завдань соціальної політики в контексті трансформації інституту сім'ї має стати *запровадження підходу до сім'ї як до ефективного способу підвищення якості життя людей похилого віку.*

3. Перебільшення кризового стану інституту сім'ї

Як зазначено в Пояснювальній записці до проекту Постанови Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань на тему: «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення», одним із гострих питань є «...деградація та поступове нівелювання інституту сім'ї... Законодавче закріплення громадського шлюбу як альтернативної форми цивільному, низька культура планування сім'ї призвели до того, що раніше існуюча ідеологія стосунків в сім'ї вже зруйнована, а нова ще не побудована». Проте статистичні дані не підтверджують картини кризи сім'ї.

Основною формою організації подружніх відносин в Україні є зареєстрований шлюб (лише кожна десята пара офіційно не реєструє свої стосунки, і протягом останніх десяти років ця частка не зростає)¹⁸. Майже 90 % українського населення проживають у складі сім'ї¹⁹. Переважна кількість розлучених одружуються повторно, беручи офіційний шлюб. Зменшується частка раних шлюбів у їх загальній кількості²⁰, що є позитивним чинником із точки зору стійкості та успішності подружніх стосунків.

Протягом 2000-2011 р. спостерігається нерівномірне, але постійне зростання кількості шлюбів (Таблиця 1). В 2012 р. органами державної реєстрації актів цивільного стану України складено на 27,8 % менше, ніж в 2011 р.; водночас і розлучень у 2012 році зафіксовано на 24,2 % менше, ніж в 2011 р. Таке зменшення кількості шлюбів пояснюється не зневагою до

¹⁸ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008, С. 85-88; Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009, С. 74-82

¹⁹ Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року. - <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-%D1%80>

²⁰ Мішин А.О. Актуальні проблеми розвитку сім'ї в Україні [Електронний документ], 2012. – Режим доступу: <http://massage.ua/aktualn%D1%96-problemi-rozvitku-s%D1%96m%D1%97-v-ukra%D1%97n%D1%96.html>

інституту шлюбу, а, по-перше, тим, що 2012 р. – високосний (а такі роки традиційно визначаються зниженням кількості шлюбів), а по-друге – зменшенням кількості населення відповідного віку.

Таблиця 1

Кількість зареєстрованих шлюбів в Україні (2000-2011 р.)

	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Кількість зареєстрованих шлюбів	274 523	332 143	321 992	318 198	305 933	355 880
Кількість шлюбів, на 1 тис. населення	5,6	7,1	7,0	6,9	6,7	7,8

Пік розлучень припадає на 2000 р. (рис. 1), після чого наочною є тенденція до зниження розлучуваності. У 2012 р. цей показник дорівнює рівню 1996 р., і все одне він нижчий за пік 2000 року (хоча порівняно із 1990 роком відносна кількість розлучень дійсно зростає).

Рис. 2. Показники розлучуваності протягом в періоду 1990-2012 рр.²¹

Основні чинники успішності шлюбу лежать в площині індивідуально-психологічних особливостей подружжів; всупереч поширеній думці об'єктивні економічні фактори мають незначний вплив (ними пояснюється лише 20 % розлучень з числа тих, що відбуваються за ініціативою чоловіків, і

²¹ Інформація наведена без урахування 2010 р., інформація щодо яких представлена Держстатом за даними органів державної реєстрації актів цивільного стану без урахування розірвань шлюбів, здійснених у судовому порядку (відповідно до Закону України „Про державну реєстрацію актів цивільного стану” від 1 липня 2010р. № 2398-VI). Що стосується 2012 р., то за даними Державної судової адміністрації України у 2012 році в Україні судами першої інстанції було задоволено позови щодо розірвання 118701 (відповідно, дані за 2012 рік являються собою зведену інформацію від органів державної реєстрації актів цивільного стану та від судів першої інстанції). Крім того, показники числа розлучень не є повністю об'єктивними: до статистики не потрапляють пари, які живуть окремо, але формально не розведені, а люди, нещасливі в шлюбі, часто продовжують подружнє життя.

12 % – за ініціативою жінок²²). Об'єктивними чинниками, що зумовлюють нестійкість шлюбу, є також: вік, у якому взято шлюб (до 21 року²³); знайомство менше 6 місяців²⁴; інтенсивна міграція (і формування пар із суперечливими настановами); урбанізація тощо. Тенденція останніх років: стабільність шлюбних стосунків зменшує наявність маленьких дітей; якщо раніше народження дитини розглядалося жінкою як перешкода до розірвання шлюбу, то тепер воно найчастіше стає каталізатором розлучення при неуспішних стосунках із чоловіком (при збільшенні числа дітей ця тенденція слабшає). Натомість, чоловіки, як правило, стають ініціаторами розлучень, якщо у сім'ї народжується дитина з інвалідністю (будь-якої черговості) або інший член родини має тривалу тяжку хворобу.

Фактично, важливою причиною розпаду сімей стає зниження позитивного емоційного фону життя родини через об'єктивні труднощі зовнішнього характеру, надмірне психофізичне і професійне навантаження, погані житлові умови, невизначеність майбутнього. Розлучення стають результатом посилення ролі особистості в родині, підвищення уваги до індивідуально-особистісної складової подружньої взаємодії.

Необхідно визначити ієрархію пріоритетів у сфері державної політики щодо сім'ї у контексті розвитку людського потенціалу та вибрати між орієнтацією на стійкість шлюбно-сімейних стосунків (часовий вимір, тобто тривалість таких стосунків) чи на інституційне сприяння їх успішності (функціональності сім'ї, її здатності виконувати власні функції, у т.ч. виховну). Слід окреслити межі втручання держави у життєдіяльність сім'ї, з огляду на конституційно закріплену свободу від безпідставного втручання у приватне і особисте життя.

Орієнтація на стійкість означає посилення заборонних тенденцій: ускладнення процедури розлучення, заборона абортів тощо. Такий підхід

---

²² Т. Гурко

²³ Там само

²⁴ Лофас Ж. Повторный брак. Дети и родители / Ж. Лофас, Д. Сова. – СПб., 1996 – 320 с. – Библиогр.: с. 314-319.

нівелює цінність особистісних стосунків та сприятливого психологічного клімату в родині. Заходи з «укріплення сім'ї» (підвищення до 2 000 грн суми мита за розлучення у РАГСі, заборона на розлучення із вагітним жінками та жінками із дітьми до одного року тощо) призводять до протилежних наслідків: відбувається фактичний розпад сімей без офіційного оформлення розлучень. Крім того, подібні заходи серйозно погіршують морально-психологічний клімат у сім'ї, заважають ретрансляції цінностей партнерських стосунків, заснованих на взаємній повазі. Тим самим, вони, насправді, не укріплюють, а руйнують інститут шлюбу і сім'ї (і досвід Франції першої половини ХХ сторіччя це яскраво довів).

Натомість орієнтація на успішність дозволяє визначити політику підтримки будь-якої сім'ї, виходячи з її потреб, задля реалізації нею усієї повноти функцій, пов'язаних із відтворенням якісного людського потенціалу та формуванням гідної особистості. Крім соціально-економічних механізмів йдеться про трансформацію соціально-гуманітарної складової: посилення ролі батька у вихованні дитини, формування атмосфери суспільної нетерпимості до осіб, які порушують базове право дитини на безпечний та здоровий розвиток, створення інфраструктури денного перебування дітей різного віку, мережі психологічних служб і сімейних консультацій тощо. Такий підхід дозволяє повною мірою реалізувати захисну та виховну функції сім'ї, забезпечивши всебічний розвиток нових громадян. Перенесення акценту з кількісних на якісні характеристики соціального життя потребує зміщення уваги на підтримку виховної, соціальної функції благополучних сімей (позитивний досвід такої підтримки напрацьовано за роки здійснення заходів щодо подолання соціального сирітства та розвитку мережі прийомних сімей).

Рекомендації

Завдання сімейної політики не зводяться до підвищення народжуваності. Заходи підтримки сім'ї мають створити умови для здорового й всебічного розвитку дітей, надання їм повноцінного виховання і освіти, узгодження професійної діяльності, сімейних зобов'язань та суспільного життя працездатних членів сім'ї та забезпечення гідного життя старшим поколінням родини. Необхідно створити умови, за яких будь-який тип сім'ї мав би змогу розвиватися найкращим чином, виконуючи функції благополучної сім'ї. Державна політика має відповідати потребам усіх форм сучасних родин, а не маргіналізувати їх, відносячи до числа кризових: неповні, малозабезпечені, багатодітні сім'ї та сім'ї з дітьми з особливими фізичними потребами²⁵. Треба інтегрувати сімейну політику до загальноекономічної стратегії держави, а підтримку сім'ї визнати одним з основних пріоритетів соціальної політики, політики у сфері зайнятості, розвитку трудового потенціалу та підвищення якості людського капіталу:

1. Перегляд підходів до сімейної політики:

- перейти від ототожнення сімейної політики із політикою підвищення народжуваності до заходів щодо створення сприятливих умов функціонування та життєдіяльності для всіх типів сімей (повних, неповних, багатодітних тощо) з метою забезпечення виконання сім'ями виховної функції та підтримки збереження і розвитку якісного людського капіталу;

- відійти від розуміння сімейної політики як розв'язання проблеми кризи сім'ї до визначення основною метою політики щодо сімей якісного відтворення соціального і трудового потенціалу нації, а головними напрямками: 1) забезпечення належного співвідношення зайнятості у суспільному виробництві та виконання сімейних обов'язків; 2) сприяння забезпеченню життєвого рівня членів сім'ї не нижче, ніж прожитковий мінімум; 3) захист інтересів працівників із сімей, що потребують соціального

---

²⁵ Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань на тему: «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення»

захисту, створення для них робочих місць, надання пільг підприємствам, які залучають їхню працю, забезпечують професійну підготовку і перепідготовку; 4) зміцнення та розширення фонду житла;

- забезпечити працездатним батькам (незалежно від шлюбного статусу) змогу поєднувати сімейні обов'язки, обов'язки з догляду за дитиною або непрацездатними членами сім'ї із професійними обов'язками та особистісними потребами. Важливими завданнями є профілактика руйнації зв'язків між батьками і дітьми та непрацездатними членами сім'ї, надання адресної підтримки сім'ї, забезпечення її самореалізації;

- сформувані диференційований підхід до надання заходів державної підтримки різним типам сімей, залежно від кількості дітей та їх віку, наявності членів сім'ї похилого віку, матеріального стану сім'ї, стану здоров'я батьків і дітей;

- сприяти розвитку інфраструктури спільного сімейного дозвілля, оздоровлення та відпочинку, включаючи створення сімейних парків, у т.ч. шляхом визнання такої діяльності соціальною послугою;

- розвивати інфраструктуру дозвілля та підтримки активного соціального життя для осіб старшого пенсійного віку;

- сприяти розвитку індустрії дитячих товарів, зокрема стимулювати вітчизняне виробництво дитячих ігор, іграшок, ігрового та учбового обладнання, книжок і шкільних товарів шляхом встановлення спеціального режиму оподаткування тощо. Вносити заходи, спрямовані на підтримку галузі дитячих товарів, до регіональних програм соціально-економічного розвитку;

- розглянути доцільність введення норми щодо спрямування не менш, ніж 1 % коштів, що отримуються за оплату житлово-побутових послуг громадянами та підприємствами, на організацію роботи з дітьми за місцем проживання (відновлення клубів за місцем проживання).

2. Узгодження політики зайнятості та сімейної політики:

- забезпечити неухильний контроль за дотриманням роботодавцями норм соціального та трудового законодавства, перш за все, у відносинах із працівниками з сімейними обов'язками;

- унормувати проблемні питання поєднання професійних та сімейних обов'язків на колективно-договірному рівні та створити стандарт соціально відповідального бізнесу (обов'язковий для дотримання роботодавцями) в частині: створення умов для поєднання зайнятості з вихованням дітей через розширення інфраструктури дитячих дошкільних закладів, закладів денного перебування дітей та підлітків (в т.ч. дитини-інваліда), забезпечення доступу дітей-інвалідів до загальноосвітніх шкіл, заохочення підприємств до запровадження форм організації праці, дружніх до сім'ї (дитячі кімнати, гнучкий графік тощо); співфінансування позашкільної освіти, змістовного дозвілля та культурного розвитку дітей і підлітків, забезпечення доступності (за цінами й розташуванням) відповідних закладів на території, де розташоване підприємство. Сприяти реалізації роботодавцями норм Статті 186 КзПП («Обслуговування матері на підприємствах, в організаціях»), яка визначає, що на підприємствах і в організаціях з широким застосуванням жіночої праці організуються дитячі ясла, дитячі садки, кімнати для годування грудних дітей, а також кімнати особистої гігієни жінок;

- вносити заходи щодо розвитку державно-приватного партнерства у сфері розвитку сімейно-дитячої інфраструктури до регіональних програм соціально-економічного розвитку;

- запровадити систему заохочень для підприємств, які працевлаштовують членів сімей із дітьми з соціально вразливих груп, взявши до уваги світовий досвід гармонізації соціальної і податкової політики в частині диференціації нарахувань на зарплату залежно від сімейного статусу особи та кількості дітей в родині (найнижчі – в багатодітних працівників);

- для підтримки сімей та їх активності щодо поєднання службових і сімейних обов'язків, подолання розриву родинних зв'язків *сприяти створенню на рівні територіальних громад центрів денного перебування дітей, осіб похилого віку, осіб із вадами здоров'я;*

- стимулювати розвиток недержавних дошкільних закладів (у т.ч. в межах програм соціального замовлення), зокрема шляхом спрощення процедури створення міні-дитячого садка за місцем проживання або сімейного дитячого садка (із дотриманням норм безпеки);

- сприяти самозайнятості та розвитку малого сімейного бізнесу, дистанційної та віддаленої праці з метою повернення сім'ям виробничої функції на якісно іншій, ніж раніше, матеріально-технічній базі, що дозволить дати не лише значний економічний результат (за рахунок скорочення виробничих площ, витрат на енергоресурси тощо), а й позитивний соціально-психологічний ефект посилення виховної функції сім'ї;

- розглянути доцільність здійснення виплат бабусям / дідусям, іншим родичам, що здійснюють фактичний догляд за дитиною, у розмірах та порядку, передбаченому чинним законодавством.

Відділ соціальної політики

(О. Кочемировська)